

Miroslava Šolcová: Rodina a její funkce v socialistické společnosti

Praha, Horizont 1976, 152 s.

Analýza rodiny, jejích vývojových stadií i sociálních funkcí patří k tradičním tématům historickomaterialistického zkoumání. Nová publikace Miroslavy Šolcové, rozšiřující řady naší nepřiliš bohaté knižní produkce věnované tomuto tématu, bezprostředně navazuje na myšlenkový odkaz klasiků marxismu-leninismu a snaží se z principiálního marxistického hlediska vysvětlit některé nové jevy v rodinném životě za socialismu i kriticky vyrovnat se současnou nemarxistickou literaturou. Kniha vychází v nakladatelství Horizont, tedy v nakladatelství, které se orientuje na nejširší čtenářskou obec, a plní tak výrazně propagandistickou funkci. Této potřebě vychází autorka vstřícně jen potud, že svoji publikaci nepřetěžuje analytickým materiálem a metodou výkladu, který je jasný, dobře srozumitelný a koncentruje se na podstatné problémy.

Na rozdíl od běžných popularizačních materiálů se však autorka nevyhýbá sporným a diskusním tématům, formuluje velmi náročné teoretické problémy a usiluje o nastolení netradičních řešení některých dlouhodobě exponovaných teoretických i praktických problémů. Dosavadní publikace o rodině vesměs vycházely z problémů a kategoriálního aparátu sociologie. Autorka naopak důsledně aplikuje v této oblasti metodologii vědeckého komunismu, což jí umožňuje postihnout řadu problémů v širším historickém kontextu, ve vazbě na základní mechanismy pohybu společensko-ekonomických formací a sociálně třídní struktury, a v neposlední řadě odkrýt i „spodní“ ideologický kontext některých zdánlivě ideologicky neutrálních, „úžec odborných“ problémů výzkumu rodiny.

Práce je rozčleněna do šesti kapitol, z nichž první dvě jsou věnovány vývoji názorů na problematiku rodiny, zejména pak konstituování marxistického pohledu na rodinu a její úlohu ve společnosti. V hutné zkratce a bez přílišných podrobností charakterizuje předmarxistické koncepty rodiny, vyrovnává se s biologizujícími a psychologizujícími přístupy k rodině a dokládá, jak řada těchto koncepcí ovlivnila i starší a novější českou literaturu. Zdůrazňuje vnitřní souvislost některých současných proudů v sociologii rodiny se starší předmarxistickou filozofií a tradicí (například s pojetím člověka u Feuerbacha) a soustřeďuje se především na kritiku těch tendencí v sociologii rodiny, které opomíjejí ekonomickou podmíněnost rodinného života a ignorují fakt, že rodina vznikla především jako ekonomická instituce, jako produkt určitých výrobních vztahů, podmínek a procesů, a nikoliv jako důsledek kultivace a institucionalizace sexuálních a emocionálních potřeb jedinců a vrozených pudů rodičovství. Autorka metodologicky vychází ze známého citátu K. Marxe a B. Engelse z *Německé ideologie*. „Podle materialistického pojetí v dějinách je konečnou rozhodující elementem produkce a reprodukce bezprostředního života. Ta je však sama zase dvojího druhu. Je to jednak produkce životních prostředků, předmětů obživy, oděvu, bydlení a nástrojů k tomu potřebných, jednak produkce lidí samých, rozmnožování druhu. Společenská zřízení, v nichž žijí lidé určitého dějinného období a určité země, jsou podmíněna oběma druhy reprodukce; jednak vývojovým stupněm práce, jednak vývojovým stupněm rodiny“.

Tuto základní myšlenku o souvztáznosti přírodního a společenského v životě lidí rozvíjí autorka i v kapitole třetí, vymezující funkce rodiny. Ve čtyřech částech: „vymezení pojmu rodina“, „konkrétní historický přístup k funkcím rodiny“, „škátky“ a „rozvoje v současné rodině“ polemizuje s představou, že funkce rodiny jsou jednou provždy dány, a dokládá, jak se proměňují v kontextu celé společensko-ekonomické formace.

V rámci kritiky teorií jednotné industriální společnosti formuluje metodologické východisko, které má širší platnost, než jen pokud jde o studium rodiny. „Marxistický přístup musí sice respektovat jistou shodu řady jevů, které jsou vyvolány určitými civilizačními, technickými změnami, probíhajícími jakoby bez ohledu na kvalitu společenských vztahů. Za takové jevy lze považovat např. přesun pracovních sil ze zemědělství do průmyslu, přeměny ve struktuře povolání, k nimž lze řadit i některé nové jevy v demografické struktuře a populačním vývoji. Tyto jevy, vyvolané zdánlivě shodnými civilizačními a technickými trendy, se však v různých sociálních systémech chovají naprosto odlišně, respektive, přesněji řečeno, jsou rozdílně limitovány“ (s. 38–39).

Studie zobecňuje, zejména v třetí a čtvrté části této kapitoly, především naše údaje o rodině, tak jak se utvořila v evropských dějinách. To představuje určité omezení, a to jak teoretické, tak

informační (vzhledem k vzrůstajícímu významu země třetího světa). Specialista by například v této souvislosti ocenil analýzu vztahu rodiny a společnosti v rámci tzv. asijského způsobu výroby, jehož tradice dodnes formují život obyvatel řady rozvojových zemí, i analýzu vztahu mezi společensko-ekonomickou formací, kulturou a rodinou. Z pedagogických důvodů by bylo rovněž asi vhodné definovat samotný pojem „funkce“, který bývá často zatížen asociacemi nemarxistické provenience, a to dříve, než jsou specifikovány funkce rodiny.

Závěrečné tři kapitoly specifikují základní funkce, které dnes rodina plní v socialistické společnosti: funkci biologickou (v této souvislosti autorka rozebírá i principy populační politiky socialistického státu a zdůrazňuje význam plánovaného rodičovství), funkci ekonomickou, kterou pokládá stále za primární, a konečně funkci výchovnou. V rámci výchovné funkce rozebírá řadu důležitých problémů, které nejsou příliš často centrem pozornosti sociologické literatury, například výchovu ke kladnému vztahu k práci, komunistickou výchovu v rodině, výchovu prostřednictvím osobního příkladu rodičů i problémy jednotného působení rodiny a školních institucí. Zejména v této oblasti se projevuje nedostatek relevantních sociologických výzkumů, což v některých případech ovlivňuje konkrétnost výkladu. Autorka musí nutně v mnoha případech vycházet jen z vlastních pozorování, což nezbytně snižuje explikační hodnotu zvolených příkladů.

Vzhledem k značnému objemu domácích prací i činností spjatých například s výstavbou bytů v rámci družstevní bytové výstavby, rodinných domků i rekreačních objektů (nemluvě již o nejrozličnějších manuálních koníčcích) nelze asi vycházet z toho, že dnešní rodina „nevytváří ... přirozené pracovní prostředí, ve kterém by se dítě učilo vztahu k práci, ... láске k práci“. Jde spíše o to, že současná rodina na jedné straně mnohdy zbytečně vyvazuje dítě z domácích pracovních povinností (což autorka správně konstatuje), současně však vytváří normy a vzory pracovního výkonu, platné jen pro oblast nezespolečenštěné práce. Není však schopna vytvářet a předávat návyky adekvátní současně vysoce zespolečenštěné práci, proniknuté dělbu práce a vysokým stupněm institucionalizace. Nezbytnost celospolečenských forem utváření společenského vědomí v této sféře je proto nesporná, právě tak jako v oblasti komunistické výchovy, kde nadto různorodost tradic, odlišný sociální původ příslušníků rodin apod. vytvářejí objektivní sociální bariéry komunistické výchovy, které je třeba překonávat ideologickým působením celé společnosti.

Nejvýznamnější a nejdůležitější součástí publikace je pátá kapitola, věnovaná ekonomické funkci rodiny. Celou kapitolou se jako nejvýraznější motiv vine polemika s tezí, že současná rodina přestává plnit ekonomické funkce a stává se institucí povýšce spotřební, „pospolitostí volné chvíle“, plnicí „především funkce vyrovnání se stressovými, neutORIZUJÍCÍMI momenty, jež plodí konformita a anonymita moderní průmyslové společnosti“ (s. 77). Ekonomickou funkci vymezuje autorka jako „dialektický proces výroby, rozdělování a spotřeby“ a dokazuje, že tato funkce je odlišně naplňována v socialistické a kapitalistické společnosti. Za podstatnou složku ekonomické funkce rodiny pokládá, s odvoláním na sovětskou socioložku Z. A. Jankovou, i výrobní funkci, neboť „rodina i v těch průmyslově nejvyspělejších společnostech ... vyrábí nebo dodává věci v rozsahu, který se rovná téměř výrobě toho zboží, které jde na trh“ (s. 77). V analýzách věnovaných dělbe práce v domácnosti, využívání volného času v rodině i spotřebě dokládá, jak ekonomická funkce rodiny, resp. její jednotlivé složky, mnohostranně ovlivňují existující způsob života členů rodiny, jak jsou tyto rozdíly spjaté se sociálně třídní strukturou společnosti a promítají se do sociální diferenciace domácnosti. Zdůrazňuje, že v životní úrovni jednotlivých rodin existují ještě značné rozdíly, přičemž tato diferenciace bude dlouhodobá, společnost ji musí regulovat a nepripustit „nepřiměřený rozsah diferenciace ... ekonomických možností a hmotných požitků“, který by mohl mít právě tak negativní dopad jako přílišná nivelizace.

Domnívám se, že toto zvýraznění ekonomické funkce rodiny je v zásadě správné, včetně zdůraznění výrobní funkce rodiny. Existující výzkumy ukazují, že rozsah prací v domácnosti je skutečně enormní, přičemž v rozhodující míře jde dosud o činnosti nezbytné. Rozsah svěpomocné výstavby, zejména na vesnici, dosahuje obrovských rozměrů, právě tak jako zajišťování potravin (u drobného ovoce například převážná část produkce a to i té, která jde na trh, je vyráběna v rámci domácích hospodářství), zčásti výroba oděvů a poskytování řady některých sociálních služeb, zejména v péči o staré občany. Pokud by potřeby naplňované těmito pracemi měly být satureovány z celospolečensky regulované výroby, ukázal by se skutečný ekonomický efekt výrobní funkce rodiny. Domnívám se, že by však bylo vhodné diferencovat výraznější domácnosti výrobu určenou pro spotřebu v domácnosti a výrobu pro trh, tedy vlastní malovýrobu. I tato výroba v našich domácnostech existuje a je třeba zdůraznit, že její jednotlivé formy (například prodej produktů ze záhumenků, prodej podomácku vyráběných předmětů, popřípadě poskytování určitých služeb se výrazně promítá i do sociální diferenciace naší společnosti, zvyšuje diferenciální rozpětí a podporuje kontinuitu určitého způsobu života, spjatého historicky se zemědělskou i městskou maloburžoazií. Různé formy „výroby“ v rodině mají odlišné důsledky pro způsob života, dělbu práce v domácnosti i proces společenské emancipace žen.

Velmi zajímavý problém, empiricky zatím prakticky vůbec neuchopený, vyplývá i z relace obou forem výrobního zapojení: do nezespolečenštěné práce v domácnosti a do zespolečenštěné práce

v rámci výkonu povolání — a to jak z hlediska rozvoje osobnosti (v řadě případů může obsahovat nezespolečenštěná práce více kreativních prvků než práce zespolečenštěná — např. pokud jde o práci na běžícím pásu), tak z hlediska hodnotových orientací. Značný rozsah nezespolečenštěné práce může (a pravděpodobně také tak působí) omezovat orientaci na výkon, snižovat ochotu přizpůsobovat se požadavkům zaměstnání a rozvíjet odpovídajícím způsobem kvalifikaci i politickou angažovanost apod. Rozsah důsledků ekonomické funkce rodiny ve sféře způsobu života je zřejmě ještě daleko výraznější, než autorka explicitně uvádí, a v tomto směru představuje publikace významný stimul pro orientaci dalšího empirického výzkumu rodiny v naší společnosti.

Hlavní přínos publikace *Rodina a její funkce v socialistické společnosti* spatřuji ve dvou momentech. Za prvé v jejím přínosu metodologickém. Tím, že autorka začleňuje rodinu do širokého spektra dělby práce v naší společnosti, zejména do dělby zespolečenštěné a nezespolečenštěné práce (což je aspekt systematicky opomíjený), se jí daří plasticky postihnout skutečné místo rodiny v sociálním systému naší společnosti i její sociální funkci a organicky spojit rodinu se sociálně třídní diferenciací.

Druhý přínos spatřuji v jejím realistickém pohledu na životní způsob naší společnosti. Kniha přesvědčivě dokazuje, že úroveň zespolečenštění práce v socialistické společnosti (jako nižší fázi komunistické společnosti) není tak vysoká, aby se mohla obejít bez poměrně značného přesunu ekonomických úkolů na rodinu, přičemž „existující stupeň rozvoje naší společnosti... dosud podmiňuje nutnost, aby fungovaly a aktivizovaly se příbuzenské systémy“ (s. 119), a to přes neustále vzrůstající úlohu státu v zabezpečování potřeb lidí.

Rodina zůstává důležitou sociální a ekonomickou institucí, která má oprávněně plnou podporu strany a státu. Není nezávazným „partnerským svazkem“ zacíleným především k naplňování emocionálních potřeb. Autorka střízlivě hodnotí i dosažený stupeň emancipace ženy, zcela oprávněně klade důraz na zapojení žen do pracovního procesu a politického života jako nezbytný předpoklad skutečné emancipace.

Některé teze zůstávají diskusní. Například jednoznačné odsouzení mechanizace domácích prací může být problematizováno z řady aspektů, a to nejen ekonomických, ale i sociálních. Tyto dílčí nejasnosti však nic nemění na skutečnosti, že jde o publikaci velmi podnětnou, otevírající řadu nových pohledů na způsob života našich rodin a dokládající i nezbytnost úzké součinnosti sociologie a vědeckého komunismu při řešení aktuálních problémů naší současnosti.

Jiří Linhart

Vzaimootnošenie pokolenij v semje (Vzájemný vztah generací v rodině)

Moskva, Institut sociologičeskich issledovanij AN SSSR 1977

Rodině jako důležitému socializačnímu faktoru je věnován sborník sovětských autorů *Vzaimootnošenie pokolenij v semje*, Moskva 1977. Připravila jej sekce sociálních problémů rodiny a způsobu života Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR. Jednotlivé statí se zaměřují na výchovu dětí v rodině, všimají si mezigeneračních vztahů, zabývají se otázkou volného času a odpovědnosti členů rodiny. Většina příspěvků obsahuje novou sociologickou informaci, která dosud nikde nebyla publikována.

Svůj hlavní úkol spatřují autoři v analýze faktorů a mechanismů utváření struktury vztahů v rodině, v nastínění harmonického spojení společenských a rodinných forem uspokojování potřeb. Zdůrazňují nezbytnost aktivizace zkoumání vzájemných vztahů různých generací rodiny, problému žen a matek a dětí ve věku od 12 do 16 let.

P. D. Azimovová se zabývá rodinou jako faktorem vytváření morálního profilu chlapců a děvčat v tomto věku, M. G. Pankratovová podává nástin profilu moskevského žáka osmé třídy a jeho rodiny, N. D. Makarovová a M. F. Fedorovová se věnují problémům mládežnických delikventů, L. M. Sazonovová zkoumá vliv některých charakteristik rodiny na rozvíjení řeči u dítěte. Vzájemným vztahem generací a jejich návazností jako důležitým faktorem komunistické výchovy mládeže se zabývá V. G. Britvin. Několik příspěvků (I. J. Rodzinské, Z. A. Jankovové, V. D. Šapira, J. A. Chiltuněna, K. A. Akondžanova, I. F. Děmentěvové, A. V. Jankova) osvětluje problémy kooperace a vzájemných vztahů dvou generací rodiny v hospodářské činnosti, při organizaci volného času. N. R. Kasjanovová analyzuje vztahy rodičů a dětí v procesu pracovní výchovy v zemědělské rodině.

Je třeba ocenit, že všechny příspěvky sborníku se opírají o konkrétní empirický materiál. Všimněme si blíže alespoň několika statí recenzovaného sborníku:

M. G. Pankratovová zaměřila svůj výzkum na vzájemné vztahy rodičů a žáků moskevské čtvrti Čeremuški. Celkem bylo dotázáno 230 žáků osmých tříd tohoto obvodu. Za nejdůležitější faktor,